

ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ В УМОВАХ МИРУ ТА ВІЙНИ: ДО ПИТАННЯ ЗМІНИ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ У СОЦІАЛЬНОМУ ЧАСІ

ОЛЕНА, ГОНЧАРОВА¹

Анотація

Стаття присвячена проблемі зміни в орієнтації у соціальному часі особистості у ситуації війни у порівнянні з її темпоральними орієнтаціями в ситуації миру. Зауважується, що ця різниця у темпоральних орієнтаціях може бути «спусковим гачком» для розгортання тривалої екзистенційної кризи особистості. **Мета дослідження** – з'ясування залежності екзистенційної кризи особистості від процесів дезорієнтації у соціальному часі в ході війни і визначення можливості подолання такої кризи за рахунок антагоністичних – адаптивних – механізмів пристосування до ситуації часової невизначеності. **Об'єктом дослідження** виступає конструювання соціального часу в різноманітних світоглядних парадигмах, предметом дослідження – конструювання соціального часу в рамках парадигми повсякденно-буденного світогляду особистістю в ситуації миру та в ситуації війни. Дослідження виходить з аналізу різноманітних типів світогляду як специфічних моделей темпоральної структуризації і спирається на фундаментальні філософські розробки темпоральності у конструкті людської свідомості – на роботи Августина Блаженного, Ісаака Ньютона, Анрі Бергсона. Також був використаний наробок українських психологів Бориса Цуканова та Ярослава Васильєва, які довели, що у свідомості людини є специфічний, індивідуальний відлік часу, що структурує всі процеси її життєвої та сенсотворчої діяльності. Були використані також роботи сучасних зарубіжних вчених, які досліджують питання темпорологічних конструкцій в свідомості особистості, яка переживає ситуацію війни. Методи дослідження – дедуктивний, аналітичний, компаративістський, а також використовується посилання на метод феноменологічної редукції. **Результати дослідження.** Наголошується на тому, що в ситуації миру в свідомості індивіда наявний транзит між часовими модусами «минуле», «теперішнє», «майбутнє», у той час як у ситуації війни цей транзит може розриватися. Цей темпоральний розрив може супроводжуватися своєрідним «застряганням» свідомості людини або у минулому, або у теперішньому, або у майбутньому, що спричинює глибоку екзистенційну кризу та втрату справжньої суб'єктності. Втрата суб'єктності, у свою чергу, пов'язана з неможливістю будувати довгострокові плани на майбутнє і відповідно до них рефлексувати своє минуле, визначати теперішнє. Повернути транзит між періодами часу можливо, якщо особистість включить наратив війни у свою персональну історію і почне провадити своє життя як творчість – творчість проживання кожного нового дня.

Ключові слова: темпоральність, час, війна, мир, минуле, теперішнє, майбутнє, екзистенційна криза.

Актуальність та постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Сучасні події на території України, пов'язані з військовою агресією РФ, кардинально змінили орієнтацію у соціальному часі переважної більшості громадян. Соціальне середовище стало загрозливим та непрогнозованим, тому доволі складним, якщо не зовсім неможливим, стало передбачення майбутнього не тільки на далекі, але і на короткострокові терміни. Опинившись у вирі ситуативного моменту, українці по-різному стали реагувати на ситуацію карколомної непередбачуваності: хтось вирішив покинути територію країни і перемістився у більш безпечні місця, в яких ймовірність фізичної загибелі стала

меншою, проте ризик соціальних загроз залишився значним; хтось залишився в країні, використовуючи весь спектр захисних механізмів власної психіки і ресурсів для тлумачення собі нових реалій. Проте очевидно, що те колишнє соціальне життя і відповідні йому практики орієнтації у соціальному часі вже не можуть бути точно такими, якими вони були ще декілька місяців тому. По-іншому сприймається перспектива майбутнього, по-іншому рефлексуються моменти з невіддаленого минулого, по-іншому переживається кожен поточний момент теперішнього і по-іншому сприймається транзит між цими часовими модусами. Подібні зміни у темпоральних орієнтаціях відчували на собі люди протягом багатьох військових конфліктів, які мали місце в історії. Розрив між звичними орієнтаціями у соціальному часі і тими орієнтаціями, які породжує собою війна, можуть спричинити глибоку екзистенційну кризу особистості, сприяти виснаженню її психічних ресурсів, загрожувати навіть

Corresponding author:

¹ Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова (Київ, Україна)
E-mail: hamisek@ukr.net
ORCID: <http://0000-0001-6810-6942>

її фізичному виживанню. Отже, необхідним виявляється нам компаративістське дослідження цих двох темпоральних орієнтацій – у ситуації миру та в ситуації війни – для того, щоб усвідомити, як саме можна мінімізувати вплив такої швидкої та карколомної перебудови у сприйнятті соціального часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, з яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спираються автори

За основу нашого дослідження взято вчення про час Августина Блаженного, І. Ньютона та А. Бергсона, зокрема акцентується висловлене в кожній з трьох позицій цих дослідників положення про те, що для визначення часу повинен існувати суб'єкт, який користується обсягом своєї свободи, тобто дії якого залежать тільки від його волі чи об'єктивних закономірностей його розвитку. Далі автор спирається на розробки видатних українських психологів, докторів наук, професорів Б. І. Цуканова та Я. В. Васильєва, які визначають експериментальним шляхом, що у свідомості індивіда є власний, унікальний відлік часу, який впливає на організацію всіх його аспектів життєдіяльності, причому якщо Б. І. Цуканова робить акцент на детермінації відліку часу особистістю з точки зору функціонування її нервової системи, то Я. В. Васильєв наголошує, що первинною детермінантою соціального часу для особистості є її вільне цілепокладання. Далі на основі вищеописаної філософської та психологічної бази аналізуються особливості сприйняття часу в умовах цілковитої невизначеності у ситуаціях військових конфліктів в роботах таких сучасних дослідників, як Ö Biner, Z. Ö. Biner (2021), M. K. Janeja, A. Bandak (2020), K. S. Biehl (2015), C. M. Jacobsen, M. Karlsen, Sh. Khosravi (2021), B. M. Naas (2017), N. El-Shaarawi (2015), D. Fassin (2008), Melanie B. E. Griffiths (2014).

Мета та формування цілей статті (постановка завдання)

Метою статті представляється нам з'ясування залежності екзистенційної кризи особистості від процесів дезорієнтації у соціальному часі в ході війни і визначення можливості подолання такої кризи за рахунок антагоністичних – адаптивних – механізмів пристосування до ситуації часової невизначеності. **Завданнями статті постають:** 1. Розгляд особливості орієнтації особистості у соціальному часі в ситуації миру. 2. Розгляд особливості орієнтації особистості у соціальному часі в ситуації війни. 3. Порівняння ключових

відмінностей у цих орієнтаціях. 4. Визначення, як на основі віднайдені різниці у темпоральних орієнтаціях можна подолати екзистенційну кризу, спричинену дезорієнтацією у соціальному часі в ситуації війни. **Об'єктом дослідження** виступає конструювання соціального часу в різноманітних світоглядних парадигмах, **предметом дослідження** – конструювання соціального часу в рамках парадигми повсякденно-буденного світогляду особистістю в ситуації миру та в ситуації війни.

Методологічна основа дослідження

Використовується аналітичний та компаративістський метод при порівнянні світоглядних парадигм, кожна з яких представляє свою відповідь на задачу темпорального транзиту між минулим, теперішнім та майбутнім. Дедукційним методом визначається, що рівень людської особистості є ключовим у питанні трансформації транзиту між модусами часу у ситуації миру та війни. Розглядається також метод феноменологічної редукції при спробі визначити, яким чином об'єкт війни чи її примарний суб'єкт може повернути собі свою справжню суб'єктність і, таким чином, повернути собі розірваний транзит між модусами минулого, теперішнього та майбутнього, а, отже, і подолати екзистенційну кризу, породжену таким розривом.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів

З давніх давен люди прагнули досягнути специфіку такого феномену буття, як час. Існують різноманітні точки зору і відповідні їм визначення того, що таке час і якими є закономірності його перебігу. Перелічувати їх всіх на сьогоднішній день неможливо, однак можливою є класифікація цих точок зору на основі центральних ідей, викладених у них. Так, центральною класифікацією філософських концепцій щодо природи часу постає розподілення їх на субстанційні та реляційні. Згідно субстанційних концепцій часу (Демокрит, Епікур, І. Ньютон, А. Бергсон), останній представляється як невід'ємна складова оточуючої нас реальності; час не залежить від будь-яких зовнішніх предметів, які у ньому діють, тече рівномірно будь-де. Згідно реляційних концепцій (Г. Лейбніц, частково – Арістотель), час залежить від особливостей руху і функціонування предметів, які діють у ньому, і згідно того, скільки існує типів такого руху, стільки існує і типів часу, що їх описує. Ці концепції часу переважно

описували предмети фізичного кола явищ, а, отже, такі, для яких час мав таку властивість, як тривалість, проте не мав такої властивості, як незворотність. Дійсно, згідно формул різноманітних законів з науки фізики, час може накопичуватися, реверсувати, досліджуваний нами фізичний неживий об'єкт є незмінним у тому сенсі, що в який би історичний період часу ми не провели наш фізичний експеримент з цим об'єктом, ми отримаємо ті ж самі закономірності і ті ж самі формули фізичних законів. Формула фізичного закону, яка описує операції з неживим об'єктом, не описує його незворотні трансформації у часі; навпаки – особливість її застосування передбачає попередньо сформоване твердження, що ми маємо справу з деяким ідеальним, «вічним» об'єктом, для якого невластивими є будь-які внутрішні трансформації і перехід з однієї якості в принципово іншу.

Інакше полягає справа у тому випадку, коли ми маємо справу з живими об'єктами. Для них час не тільки триває, але і триває незворотньо – в одному напрямку. Живі об'єкти мають здатність народжуватися, розвиватися, давати плід та помирати, а живі об'єкти зі свідомістю мають здатність ще рефлексувати над цими процесами (Аксенов, 2000). Отже, коли ми описуємо час для живих об'єктів, він беззаперечно має свою векторність – транзит між часовими модусами минулого, теперішнього та майбутнього. При цьому людська рефлексія стосовно такого транзиту може також бути різною. Є численні варіації на цю тему у різноманітних типах світогляду, які були сформовані людством історично і представляли собою різноманітні, проте завжди логічно вивірені картини-моделі світоустрою і відповідне їм розуміння перебігу часу. Такий по-різному відрефлексований транзит між координатами «минуле-теперішнє-майбутнє» ми називаємо соціальною темпоральністю, оскільки, по-перше, він передбачає певний узгоджений темп, закономірність транзиту між часовими модусами; по-друге, цей темп, ця закономірність є надбанням рефлексії цілого соціуму і його уявлень про модифіковану векторність соціального часу. Ця рефлексія проявляється у різноманітних міфологічних мотивах, релігійних віруваннях, сподіваннях на науковий та духовний прогрес людства. Так, існує циклічна темпоральна парадигма міфологічного типу світогляду, в якій кожне попередньо пройдене соціальне минуле є одночасно майбутнім для прийдешніх поколінь, а віддалене

майбутнє – минулим для поколінь, що передували теперішньому суспільству. Існує і лінійна векторна темпоральна парадигма релігійного типу світогляду, згідно якої земний час з його послідовною зміною часових модусів та історичною есхатологічністю протиставляється вічності, в якій транзит між минулим, теперішнім та майбутнім припиняється. Згідно лінійної темпоральної парадигми наукового типу світогляду, транзит між минулим, теперішнім та майбутнім представляється не есхатологічним за своїм характером, а прогресивним, висхідним, таким, що продукує віру у беззаперечну можливість людини власними силами досягнути щастя і комфорту у її земному житті; при цьому дихотомічність та антагоністичність понять «вічність» та «земний час» скасовується. Згідно «спіральної» темпоральної парадигми, породженої діалектичним типом світогляду, транзит між минулим, теперішнім та майбутнім відбувається через конфлікт протилежностей у явищах та подальшим його вирішенням шляхом синтезу протилежностей і формування з них принципово іншого об'єкту, який потім – закономірно – знову вступить у конфлікт зі своїм антиподом і – потім – знову синтезуватиметься з ним. Ці типи світогляду і відповідні їм темпоральні парадигми, сформовані у різні історичні епохи розвитку людського суспільства, будемо вважати за основні. Попри усю їхню строкатість і самобутність, виділимо спільні риси, що їх об'єднують.

По-перше, у кожній з них наявним є рефлексуючий суб'єкт – людина і спільність людей – який одночасно виступає і об'єктом рефлексії. Людина спостерігає закономірності у розвитку сформованих нею же самою соціальних подій та ідеальних уявлень (вірувань, міфологем, вчень тощо), які своєрідно структурують оточуючу її соціальну реальність. Отже, людина, рефлексуючи над соціальним часом, одночасно рефлексує і над типом своєї свідомості, свого внутрішнього світу. Логічно допустити, що цей внутрішній світ, певний тип світогляду, який його описує, виступає і джерелом певного соціального часу. Отже, людина «творює» соціальний час, а він, у свою чергу, не є якоюсь «данністю», «манною небесною», він є продуктом соціальної матеріальної та духовної діяльності людини, продуктом її світогляду.

По-друге, у кожній з цих темпоральних парадигм на практиці (тобто коли вони застосовуються конкретною людиною) наявне ретроспективне

та перспективне мислення: події з минулого отримують свого специфічного трактування внаслідок часової рефлексії; події з майбутнього закономірним чином передбачуються; звідси – стає можливим створювати і здійснювати довгострокові плани на життя, які передбачають докладання пролонгованих зусиль, стає можливим винаходити відповідні цим планам життєві сенси.

По-третє, поточний момент теперішнього, який представляється «буфером» між минулим та майбутнім, що постійно виникає і зникає і ніколи не повторюється абсолютно буквально, також опиняється у ланці ретроспективних та перспективних тлумачень. Він виступає як закономірна ланка незворотного причинно-наслідкового зв'язку тривалості та невідворотності соціального часу, безпосередньо впливає як на майбутні перспективи, так і на минулі ретроспективи. Отже, момент поточного теперішнього є органічно включеним у логіку чинної темпоральної парадигми.

Всі перераховані нами темпоральні парадигми і відповідне ним тлумачення соціального часу роблять життя людини і великих соціальних груп, навіть країн та регіонів більш прогнозованим, зрозумілим і передбачуваним. Прогнозованість, можливість здійснення довгострокових планів, певні не тільки соціальні, але і екзистенційні гарантії (зрозумілість, нащо здійснювати той чи інший довгостроковий план і докладати до нього зусиль, які дадуть свої плоди тільки у віддаленому майбутньому) сприяють акумулюванню значного обсягу людських зусиль і сприяють кумулятивному ефекту накопичення різноманітних соціальних благ. У протилежному випадку, коли майбутнє є непрогнозованим, коли минуле здається сумнівним і позбавленим будь-якого сенсоутворюючого центру, людина витрачає колосальні зусилля на соціальну адаптацію. У цей час вона є нездатною до розвитку – до планомірного накопичення і примноження соціальних благ, до виходу на нові рівні інтегрального соціального бачення; натомість вона банально прагне вижити у дезадаптуючих її мінливих соціальних умовах. Виживання забезпечує фізичне існування, проте це відбувається за рахунок своєрідного «топтання на місці», «час зупиняється»: не примножуються матеріальні та духовні блага, не відбувається духовний та соціальний прогрес. Отже всі вищезазначені темпоральні парадигми мають вагомий вплив на адаптацію людини як соціальної істоти до умов оточуючого її соціального середовища

і сприяють передачі культурних, світоглядних цінностей від покоління до покоління, чим забезпечують людській спільноті соціальне безсмертя, примноження знань та культурних надбань.

Отже, в масштабах великих соціальних груп темпоральні часові парадигми, які базуються на історичних типах світогляду, сприяють структуралізації часу, так само, як і у вимірі конкретної особистості, яка притримується того чи іншого типу світогляду. В ситуації війни ці світобачення і відповідні їм темпоральні парадигми сприяють стабілізації індивідуального психологічного стану людини, захищають її у певній мірі від жорстоких екзистенційних криз, так само, як і сприяють стабілізації цілих великих прошарків населення, надають їм певної орієнтації у соціальному часі. Прикладом можуть слугувати численні біг-борди у містах України із закликом молитися та вірити у Бога та ЗСУ. Це типовий прояв релігійної темпоральної парадигми, адже непередбачуваність і відсутність фактичних орієнтацій на видиме майбутнє компенсується вірою і покладанням всіх сподівань у майбутнє на вищі сили. При цьому важливим компонентом отримання такого бачення майбутнього є не ритуал, не жертвоприношення, як у міфологічному типі світогляду, не раціональні прорахунки, як у діалектичному типі світогляду, а саме молитва – щире та індивідуальне звернення до Бога, жива комунікація з Ним.

Однак ми не зазначили про такий тип світогляду, як повсякденно-буденний. Його особливість полягає в тому, що він цілковито зосереджує увагу людини на ситуативних моментах комфорту, оперує у темпоральній парадигмі вигод і негарздів поточної ситуації і тому, закономірно, не забезпечує орієнтирів на довгострокові перспективи. Цей тип світогляду у певній мірі присутній в індивідуальній світоглядній картинці кожної людини і тому в ситуації війни також грає величезну роль.

В ситуації миру в нашій повсякденності ми відчуваємо себе комфортно, коли наше оточуюче економічне, політичне та соціальне середовище демонструє стабільність і орієнтацію на довгострокові перспективи, коли воно є прогнозованим та хоча б приблизно передбачуваним. Тоді людина не витрачає величезні внутрішні ресурси на перманентну адаптацію і може провадити самостійні, індивідуальні пролонговані плани на життя, при тому одночасно перебуваючи у поточному моменті, може насолоджуватися ним

і використовувати всі його можливості. Притому вона відчуває і взаємозв'язок з минулим, яке є логічним попереднім етапом перед її сьогоденням. Таким чином, транзит між часовими модулями зберігається, у кожному поточному моменті людина відчуває логічність переходу між минулим, теперішнім та майбутнім.

Ситуація ж війни розриває наявну темпоральну єдність. Війна, з усіма її непередбачуваними ситуаціями та ризиками, із загрозами фізичному життю людини, її честі та гідності, представляє собою життєвий наратив, який, на перший погляд, нелогічно вривається в усталені життєві моделі. Невизначене ризиковане майбутнє, з важкими випробуваннями, перспективи страждань та поневірянь спочатку представляються для людини, яка живе в своїй повсякденності, тим явищем, яке вона часто не може адекватно вписати у свої поточні життєві сценарії. Єдність темпорального транзиту між минулим, сьогоденням та майбутнім розривається, і тому можливими є такі сценарії «застрягання» людини у трьох часових модулях.

По-перше, людина може «застрягти» у модусі минулого. Це може проявлятися у постійній ностальгії за тими подіями, які вже ніколи не повторяться, у тузі за минулими мирними часами, у каятті за те, що багато речей, які людина вважала за належне у мирному житті, вона не цінувала і вважала за те, що є самим собою зрозумілим. «Застрягання» у модусі минулого проявляється і тоді, коли кожного дня людина прокидається з думкою, ніби усі жахи війни їй наснилися, ніби якимось дивом вона «проспала» мир, і все знову буде так, як було раніше. Особливо така реакція є характерною для перших днів і навіть першого місяця активних військових дій, коли ситуація війни ще не ввійшла в активний повсякденний життєвий наратив, коли вона все ще сприймається як щось чужорідне і нелогічне в поточних повсякденних практиках. Також така реакція є притаманною для людей, які не передбачали війну, не дозволяли цій наративній конструкції ввійти у свою повсякденність навіть на рівні абстрактних роздумів. Таку психологічну реакцію ми можемо спостерігати у людей з меланхолічним темпераментом, оскільки у них тип нервової системи є слабким, вони нешвидко адаптуються до мінливих умов і інерційно продукують відомі їм життєві сценарії (Цуканов, 1988).

При вриванні ж наративу війни у життєву повсякденність минуле, беззаперечно, підля-

гає переосмисленню. У ньому знаходяться нові сенси, інколи деякі події у ньому набувають характеру «попереджувальних» і піддаються глибокій рефлексії. Наявною є і така точка зору постфактум, ніби всі події, які відбувалися до війни, так чи інакше вели до неї, слугували сходинками до цієї специфічної «кульмінації» індивідуального життєвого наративу. Така точка зору є проявом суто травматичного досвіду, який людина набула під час військових дій. Тоді вся її увага зосереджується на війні як на центральній події всієї її життєвої історії, а усе минуле, що передувало їй, стає тільки підготовкою до цієї центральної «події X». Більш того, здається, що ця центральна подія програмуватиме навіть і сьогодення людини, і її майбутнє. Отже, війна здобуває у свідомості людини свого травматичного, фатального характеру, стає не просто трагічною обставиною, а координатою, яка у свідомості людини забирає свободу її волі і право визначати її темпоральні координати. Час, умовно кажучи, у свідомості таких людей жорстко ділиться на «до війни» та «після війни», вона самостійно, часто неусвідомлено, обмежує себе у варіантах визначення для себе принципово інших темпоральних координат у життєвому наративі (Fassin, 2008).

По-друге, людина може застрягти у модусі теперішнього або поточного, ситуативного моменту. Від існування у поточному, ситуативному моменті у мирний час така темпоральна орієнтація відрізняється тим, що повністю відсутнім є уявлення про будь-які гарантії у майбутньому, воно представляється абсолютно невизначеним, а тому – як би неіснуючим. Така темпоральна орієнтація в умовах війни особливо характерна для військових та волонтерів, які знаходяться на полі бою, а також для жителів окупованих населених пунктів – тобто для людей, які кожного дня напругу ризикують своїм життям. Частково вона характерна і для біженців, які не можуть знайти собі стабільний прихисток та роботу і не знають, в якій країні і в яких обставинах життя вони опиняться завтра (Griffiths, 2014; El-Shaarawi, 2015; Jacobsen et al., 2021). Ситуація фізичного виживання запускає в організмі людини низку захисних механізмів, у цих обставинах зосередження на моменті «тут і тепер» має навіть запобіжні ресурси для людської психіки, оскільки у цей момент «вимикається» рефлексія стосовно минулого та майбутнього, а, отже, нівелюються і тяжкі сумніви і страхи, і туга щодо них як до абстрактних конструкцій, які не присутні у емпіричній реальності.

Однак коли загроза фізичному виживанню трохи спадає, ці обтяжливі роздуми знову повертаються і можуть повернути людину до «застрягання» у модусі або минулого, або майбутнього.

«Застрягання» у модусі майбутнього притаманне людям переважно з невротичними розладами. Вони можуть всіляко свідомо та несвідомо заперечувати для себе і своїх ближніх наявність нарративу війни у їхній повсякденності. Це проявляється, передусім, в бажанні будувати довгострокові плани і вимагати від себе і від оточуючих їхнього планомірного виконання (що виявляється фактично неможливим у непередбачуваних обставинах), в злості, коли виявляється, що ці плани практично неможливо виконати, у бажанні «втекти» у свій внутрішній світ (Janeja & Bandak, 2020). Така внутрішньо психічна реакція і така темпоральна орієнтованість на майбутнє також є маркером того, що людина не впустила нарратив війни у свою повсякденність і всіляко протриває цій страшній правді. Її намагання анігілювати війну бодай у своїй свідомості і будувати довготривалі плани так, ніби невизначеності і ризику не існує, ставити перед собою вимоги, які неможливо об'єктивно виконати – це захисна реакція на лякаючу ситуацію невизначеності часових перспектив. Людині представляється легшим будувати плани і сердитися на себе за те, що вона не може їх виконати, ніж погодитися з тим, що вона дійсно індивідуально мало контролює ситуацію і у будь-який момент непередбачувано може стати жертвою і об'єктом війни, а не суб'єктом власної долі. «Застрягання» в майбутньому – це спроба повернути собі владу над власним часом та суб'єктність у своїх діях, хоча б і суб'єктність примарну, суто віртуальну, у власному внутрішньому світі.

Треба зазначити, що у мирний час також існують ситуації та обставини, які «вибивають» людину у її повсякденності з нарративів усталеності і впорядкованості соціального життя, які напряду загрожують її фізичному існуванню і утворюють середовище некалькульованих ризиків. Такими обставинами справедливо можна вважати поширення прекарності як не просто моделі нових трудових відносин, але і як монолітної соціальної практики життя в умовах тотальної невизначеності, а також ситуацію пандемії. Однак прекарність як стиль життя і як поширення негарантованих, експлуатуючих трудових та інших соціальних практик загрожує економічному благополуччю людини і загрожує їй безро-

біттям, голодом та бродяжництвом, а пандемія буквально загрожує смертю або ж значним погіршенням стану здоров'я. У цих обставинах також змінюється транзит між модусами часу, від минулого через теперішнє до майбутнього (на чому ми не будемо детально зосереджуватися в рамках даної статті). Однак у цих обставинах у людини хоча б залишаються певні координати дій, в рамках яких вона може (або їй хоча б здається, що вона може) щось контролювати і таким чином повпливати на хід свого часу. Наприклад, «антидотом» від невизначеності прекарності є постійне вдосконалення своїх професійних якостей та опанування нових професій, а також розширення соціальних зв'язків, що зменшує ризики потрапити у кабалу від недоброчесного роботодавця і стати жертвою експлуатації чи безробіття. «Антидотом» від пандемії є дотримання правил карантину та самоізоляції, дотримання санітарних вимог та інструкцій лікарів, що зменшує ризики заразитися. Від війни ж та її непередбачуваності «антидоту» у вигляді певних норм та настанов не існує, і тому людина відчуває себе практично беззахисною перед обличчям часу, який у буденності більше ніяк не підпорядковується їй.

Ми можемо припустити, що всі вищеописані варіанти «застрягання» людини в тому чи іншому темпоральному модусі пов'язані з механізмом втрати її суб'єктності. Війна сприймається як нарратив, який ламає усталену життєву конструкцію, в якій у людині були власні плани і життєві сценарії. Відтак вона починає відчувати, що від неї нічого не залежить, або, ж, навпаки, як в останньому варіанті «застрягання» в майбутньому, бере на себе невротичну гіпервідповідальність за все, що з нею відбувається і відбудеться, і тому ця суб'єктність також є примарною. При тому реальна суб'єктність для відновлення темпорального транзиту між модусами часу є надзвичайно важливою. Це доводять прикладні розвідки дисципліни «психологія», які емпірично доводять що особистість, повноцінний суб'єкт самостійно у своїй свідомості формує темпоральні конструкції і по-різному сприймає час (Цуканов, 1999; Васильєв, 2007). Зокрема український дослідник Б. І. Цуканов наголошував на тому, що індивідуальний відлік часу залежить від типу організації нервової системи людини: так, люди з холеричним темпераментом схильні до значного «пришвидшення» індивідуального часу. Експериментальні дані довели, що їхня індивідуальна хвилина закінчується швидше, ніж хвилина фактична; респонденти говорили, що хвилина

закінчилася до того, як спливало шістдесят секунд. Натомість люди з меланхолічним та флегматичним темпераментом схильні до «уповільнення» індивідуального часу: їхня індивідуальна хвилина триває довше, ніж шістдесят секунд. Люди з сангвінічним темпераментом схильні до співпадиння індивідуальної та фактичної хвилини або до незначного індивідуального «пришвидшення» останньої (Цуканов, 1992). Ще один український дослідник Я. В. Васильєв наголошує на тому, що ключовим елементом орієнтації у соціальному часі особистості є її пролонговані перспективи на майбутнє і сенси, що їх обслуговують. Існування без сенсів і без довгострокових перспектив спричиняє глибоку екзистенційну кризу особистості і може навіть підштовхнути її до здійснення суїциду (Васильєв, 2007).

Про те, що соціальний час напряду залежить від суб'єкта, який його сприймає, задовго до досліджень психологів говорили провидці-філософи, зокрема такі, як Августин Блаженний (Августин Блаженний, 1991; Аксенов, 2000). Ісаак Ньютон (Ньютон, 1989; Гайдєнко, 2005) та Анрі Бергсон (Бергсон, 1923; Бергсон, 1992). Перший наголошував на тому, що джерело абсолютного часу – це передусім суб'єкт, дії якого залежать від нього самого, а не обумовлюються причинно-наслідковим зв'язком дій інших суб'єктів; іншими словами, він має субстанційний, а не атрибутивний характер і користується мірою своєї свободи. В моделі І. Ньютона джерелом абсолютного часу, який тече вивірено і планомірно, ідеально безперервно і гармонійно, є Бог, час же будь-яких матеріальних об'єктів є відносним, оскільки виміряти його можна відносно руху інших предметів та об'єктів і, відповідно, отримати різні результати. За аналогією, джерелом індивідуального часу як сприйняття ходу власного, індивідуального, ні на що не схожого життя для людини є вона сама як діючий і вільний суб'єкт, зі свободою приймати ті чи інші рішення, не підпорядковуючись беззаперечно причинно-наслідковим зв'язкам. Далі цю думку через декілька століть розвинув і поглибив А. Бергсон, коли говорив про інтуїтивне осягнення часу людиною як певних «проміжків» між фіксованими моментами одночасності. За його логікою, час у сприйнятті людини – це не буквальні події, які фіксує її свідомість і визначає як «важливі» (так звані «моменти одночасності»), одним з яких може виступати війна), а її відчуття потоку життя між цими «точками». Життя, як потік, спливає, воно «проходить», і проходить воно не дис-

кретно, від моменту до моменту, який ми зафіксували у вигляді певної точки на «графіку» нашого життя, а саме в проміжках між цими моментами, даючи їм певну, часто навіть неусвідомлену характеристику. Цю характеристику має давати суб'єкт – людина з її власним відчуттям життя, з її свободою мати певне відношення до того, що з нею відбувається. Тому коли людина перетворюється на об'єкт війни, на її жертву, вона тим самим відмовляється від свободи конструювати час у власній свідомості і перетворюється на «щеп», який потік часу несе з усіма іншими відносними матеріальними об'єктами. Її індивідуальний, внутрішній час стає відносним – таким, що конструюється суто зовнішніми подіями. Така відмова від внутрішньої свободи може, на перший погляд, бути і привабливою, адже примарно звільняє особистість від відповідальності, в тому числі – і за своє минуле, теперішнє і майбутнє. Безвільний об'єкт стає тим, над ким здійснюється «вирок часу», у тому числі і часу у вигляді певної історичної епохи, історичних подій, а, отже, він нібито позбавляється необхідності прийняття індивідуальних рішень, які завжди супроводжуються сумнівами, невизначеністю, ваганнями стосовно критеріїв їхнього прийняття і, як тотальний наслідок, страхом допустити помилку і отримати закономірне покарання або поразку. Однак весь екзистенційний парадокс полягає у тому, що не приймати рішення – це також рішення, яке обов'язково буде нести за собою певні наслідки. Людині надана свобода волі як великий дар, який запобігає перетворенню її на річ. Коли ж людина сама, за власним вибором, стає річчю, вона несе відповідальність за свою духовну, екзистенційну деградацію, оскільки вона добровільно спустилася на рівень значно нижчий, ніж її потенційні можливості. Відповідальність і покарання проявляються у тому, що людина перестає творити в широкому сенсі цього слова і тому несвідомо стає на шлях самознищення, а, отже, зла.

Повернення суб'єктності означає, що людина повертає собі право на будь-яку діяльність і надію на те, що її діяльність буде успішною, не пропаде даром. Поринання у вир умонастрою жертви спричиняється тим, що формується комплекс так званої «навченої безпомічності» (Франкл, 1991), коли людині здається або ж вона наочно впевнилася, що будь-які її дії не призводять до бажаного результату або частково не нагадують його, коли всі її зусилля виявляються марними. Це досить обтяжливий емоційний та духовний стан, але йому можна запобігти.

Можливим варіантом вирішення проблеми постає, як не дивно, творчість. Однак під творчістю ми розуміємо не лише можливість створювати картини, писати музику чи вірші, хоча ці матеріальні прояви невидимої духовної роботи з внутрішніми образами, звичайно, грають велику роль у відновленні духовного здоров'я людини, якщо вона має хист і таланти. Мова йде про повернення собі контролю хоч за якоюсь сферою свого життя, яка залишається у людини, можливість втілювати у ній образи, бути творцем, хоча б і власного невидимого духовного світу. Цей процес дуже схожий на феноменологічну редукцію, зокрема – на її етап ейдетичної редукції, коли ми починаємо орієнтуватися не стільки на сенсорну інформацію про предмети і на весь обсяг раціональних понять, які їх описують, скільки на потік власних відчуттів, які у нашій свідомості супроводжують ці предмети. Таким чином ми повертаємо собі свободу індивідуального, суб'єктивного сприйняття їх і можемо певними духовними опціями змінювати його. Ми можемо відчувати зв'язок з унікальним внутрішнім світом і на основі тих образів, які ми у ньому відчуваємо і бачимо внутрішнім зором, конструювати своє духовне буття, а, отже, і час, повернутися до транзиту між минулим, сьогоднішнім та майбутнім.

Про це іншими словами, проте дуже влучно сказав С. А. Кравченко, який вивчає природу часу в рамках Інституту дослідження природи часу. «Існують періоди «безчасовості». І можливим шляхом подолання їх є людська творчість» (Kravchenko, 2018). Про це ж іншими словами сказав відомий рокер-дисидент Борис Гребенщиків у своєму подкасті «Аеростат»: «Життя – і це досить очевидно – все-таки дається нам не для того, щоб ми брали та оплачували іпотеку, купували собі речі, виморочували собі блага у світу, уникали неприємностей, народжували та виховували дітей, писали картини та книги, встановлювали рекорди: всі це лише пристосування, за допомогою яких ми можемо висловити свою сутність; ми народжуємося, щоб у процесі творіння виявити себе такими, як ми є.

І це не обов'язково мистецтво – творити можна і потрібно у будь-якій галузі людської діяльності. І доказом того, що ми робимо все, як треба, є задоволення робити це і радість від того, що виходить. Якщо наша діяльність не приносить нам задоволення – значить, щось не те.

Вважається, що творчістю займаються лише артисти – нічого подібного: життя кожної

людини – це досконале полотно, це витвір мистецтва, яким весь світ та ангели насолоджуються і яке переживають, як люди переживають фільми та симфонії.

Найважливішим і єдиним твором кожної людини є її життя. І глядачі-ангели, і весь світ насолоджуються та переживають його разом із нами». (Гребенщиків, 2000).

Ця невидима творча духовна робота ставить перед людиною надскладне вічне філософське питання: «Хто я?». Тільки відповівши на це питання чесно або хоча б намагаючись зробити це у певному наближенні, ми можемо повернути собі суб'єктивність як здатність нашого індивідуального, унікального феноменологічного відчуття явищ і предметів, а отже – здатність до духовної творчості, витвором якої є феномен кожного усвідомлено прожитого дня.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі

Ситуація війни ставить перед людиною і перед суспільством такі темпоральні виклики, які руйнують звичайний життєвий наратив, вироблений під час мирного життя. У цій новій реальності відбувається розрив транзиту між модусами часу – між координатами минулого, теперішнього та майбутнього. Історично вироблені світоглядні парадигми, притаманні як окремій особистості, так і численним соціальним угрупованням, як то – міфологічний, релігійний, філософський, науковий типи світоглядів – мають певний «запобіжний механізм» від такого темпорального розриву у вигляді мисленневих конструкцій, які абстрактно осягають перспективи та ретроспективи на основі вироблених надсенси, в рамках яких війна не виступає ключовою подією. Повсякденно-буденний тип світогляду, притаманний окремій людині, фокусується на сенсі виживання та комфорту, тому тут темпоральний розрив може проявитися у значній мірі, а війна – отримати статус травмуючої події, після якої життя поділяється на «до» та «після». Цей темпоральний розрив може відобразитися у ментальному застряганні людини або у модусі минулого, або суто в обмежених масштабах теперішнього, або у химерних перспективах майбутнього. У будь-якому з цих варіантів людина відчуває себе об'єктом або примарним суб'єктом по відношенню до події війни, а відтак втрачає контроль над конструюванням індивідуального психологічного часу, опиняється у ситуації «безчасовості» та у глибокій екзистенційній кризі.

Важливою задачею для відновлення здатності конструювати свій час у важких умовах виживання, є повернення собі суб'єктності як способу взаємодії з навколишнім світом. Це, у свою чергу, означає, що людина навіть в складних обставинах війни залишає за собою право визначати власне відношення до цієї події, брати під контроль ті сфери своєї діяльності (в тому числі – і духовної), де вона ще користується певним ступенем свободи, і не відмовлятися від обов'язку залишатися собою у той час, коли все сприяє зворотньому. Конструкт індивідуального соціального часу можливий тільки тоді, коли існує особис-

тість – той/та, хто приймає життєві рішення будь-якого формату і несе за них відповідальність, тобто той, хто бере наративну, причинно-наслідкову складову свого життя все ж таки і в своїй руці, тобто той, хто виступає співторцем, співавтором власного життя і вносить у нього індивідуальні сенси – як кольори фарб на аркуш паперу, де війна, беззаперечно, намалювала і свої малюнки. Залишитися собою і не віддати себе у вир деструктивного об'єктивізму – це те індивідуальне надзавдання, яке стоїть перед кожним, хто переживає війну і хоче зберегти за собою право внутрішньої темпоральної свободи.

Список використаних джерел

- Августин Блаженний. Исповедь. М.: Издательство «Ренессанс», СП ИВО – Сид, 1991. 488 с.
- Аксенов Г. П. *Причина времени*, Москва: Эдиториал УРСС, 2000. 243 с.
- Бергсон А. Длительность и одновременность. Пер. с фр. Петербург: Academia, 1923. 154 с.
- Бергсон А. Опыт о непосредственных данных сознания: в 4 т. М.: «Московский клуб», 1992. Т 1. С. 50–155.
- Васильев Я. В. Футурреальная психология личности: монография. Николаев: Иллион, 2007. 518 с.
- Гайденок П. П. Проблема времени у Исаака Ньютона. *Epistemology & Philosophy of Science*. 2005. № 2. С. 137–149.
- Гребенщиков Б. Музыкальный подкаст «Аэростат». Выпуск 782. URL: <https://aerostatbg.ru/release/782> (дата звернення: 26.04.2022).
- Кравченко С. А. Темпоральная психология – в измерениях времени и за его пределами. Междисциплинарный семинар по темпорологии. Web-институт исследований природы времени. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jN-XIW57KgQ> (дата звернення: 26.04.2022).
- Ньютон И. Математические начала натуральной философии. Пер. с лат. и примеч. А. Н. Крылова. М.: Наука, 1989. 688 с.
- Семенова В. Н. Феноменологическая редукция. *История философии. Энциклопедия.* / Под ред. А. А. Грицанова. Мн., 2002.
- Франкл В. Человек в поисках смысла. М.: Прогресс, 1990. 366 с.
- Цуканов Б. И. Время в психике человека: монография. Одесса: Астропринт, 1999. 220 с.
- Цуканов Б. И. Фактор времени и природа темперамента. *Вопросы психологии*. 1988. № 4. С. 129–136.
- Ясперс К. Смысл и назначение истории. Перевод с немецкого М. И. Левина. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.
- Biehl K. S. Governing through uncertainty experiences of being a refugee in Turkey as a country for temporary asylum. *Social Analysis*. 2015. № 59 (1). P. 57–75. doi: 10.3167/sa.2015.590104
- Biner Ö., Biner Z. Ö. Syrian refugees and the politics of waiting in a turkish border town. *Social Anthropology*. 2021. № 29(3), P. 831–846. doi:10.1111/1469-8676.13081
- El-Shaarawi N. Living an uncertain future temporality, uncertainty, and Well-Being among Iraqi refugees in Egypt. *Social Analysis*. 2015. № 59 (1). P. 38–56. doi: 10.3167/sa.2015.590103
- Fassin D. The humanitarian politics of testimony: Subjectification through Trauma in the Israeli-Palestinian conflict. *Cultural Anthropology*. 2008. № 23 (3). P. 531–558. doi: 10.1111/j.1548-1360.2008.00017.x
- Griffiths Melanie B.E. Out of Time: The Temporal Uncertainties of Refused Asylum Seekers and Immigration Detainees. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2014. № 40 (12). P. 1991–2009. doi: 10.1080/1369183X.2014.907737
- Haas B. M. Citizens-in-Waiting, Deportees-in-Waiting: Power, Temporality, and Suffering in the U.S. Asylum System. *Ethos*. 2017. № 45 (1). P. 75–97. doi: 10.1111/etho.12150
- Jacobsen C. M., Karlsen, M., Khosravi Sh. Waiting and the Temporalities of Irregular Migration. New York: Routledge, 2021. 228 p.
- Janeja M. K., Bandak A. Ethnographies of waiting: doubt, hope and uncertainty. 2nd edition. London and New York: Routledge, 2020. 229 p.

References

- Avgustin Blazhenyyi. (1991). *Ispoved*. Izdatelstvo «Renessans», SP IVO – SiD.
- Aksenov, G. P. (2000). *Prichina vremeni*. Editorial URSS.

- Bergson, A. (1923). *Dlitelnost i odnoremennost*. Academia.
- Bergson, A. (1992). *Opyit o neposredstvennyih danniyh soznaniya* (Vol. 1). Moskovskiy klub.
- Vasilev, Ya. V. (2007). *Futurrealnaya psihologiya lichnosti: monografiya*. Illion.
- Gaydenko, P. P. (2005). Problema vremeni u Isaaka Nyutona. *Epistemology & Philosophy of Science*, 2, 137–149.
- Grebenshchikov, B. (Host) (10.05.2020). *Aerostat* [Audio podcast episode]. Vyipusk 782. <https://aerostatbg.ru/release/782>
- Kravchenko S. A. (2018). *Temporalnaya psihologiya – v izmereniyah vremeni i za ego predelami* [Video]. YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=jN-XIW57KgQ>
- Nyuton, I. (1989). *Matematicheskie nachala naturalnoy filosofii*. Nauka.
- Semenova, V. N. (2002). Fenomenologicheskaya reduktsiya. In *Istoriya filosofii. Entsiklopediya*. http://www.psylib.ukrweb.net/books/gritz01/fenomenologicheskaja_redukcija.htm
- Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskah smysla*. Progress.
- Tsukanov, B. I. (1999). *Vremya v psihike cheloveka: monografiya*. Astroprint.
- Tsukanov, B. I. (1988). Faktor vremeni i priroda temperamenta. *Voprosy psihologii*, 4, 129–136.
- Yaspers, K. (1991). *Smysl i naznachenie istorii*. Politizdat.
- Biehl, K. S. (2015). Governing through uncertainty experiences of being a refugee in Turkey as a country for temporary asylum. *Social Analysis*, 59 (1), 57–75. <https://doi: 10.3167/sa.2015.590104>
- Biner, Ö., & Biner, Z. Ö. (2021). Syrian refugees and the politics of waiting in a turkish border town. *Social Anthropology*, 29(3), 831–846. <https://doi:10.1111/1469-8676.13081>
- El-Shaarawi, N. (2015). Living an uncertain future temporality, uncertainty, and Well-Being among Iraqi refugees in Egypt. *Social Analysis*, 59 (1), 38–56. <https://doi: 10.3167/sa.2015.590103>
- Fassin, D. (2008). The humanitarian politics of testimony: Subjectification through Trauma in the Israeli-Palestinian conflict. *Cultural Anthropology*, 23 (3), 531–558. <https://doi: 10.1111/j.1548-1360.2008.00017.x>
- Griffiths, Melanie B.E. (2014). Out of Time: The Temporal Uncertainties of Refused Asylum Seekers and Immigration Detainees. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 40 (12), 1991–2009. <https://doi: 10.1080/1369183X.2014.907737>
- Haas, B. M. (2017). Citizens-in-Waiting, Deportees-in-Waiting: Power, Temporality, and Suffering in the U.S. Asylum System. *Ethos*, 45 (1), 75–97. <https://doi: 10.1111/etho.12150>
- Jacobsen, C. M., Karlsen, M., & Khosravi, Sh. (2021). *Waiting and the Temporalities of Irregular Migration*. Routledge.
- Janeja, M. K., & Bandak, A. (2020). *Ethnographies of waiting: doubt, hope and uncertainty*. (2nd ed.). Routledge.

HONCHAROVA, OLENA – PhD in Philosophy, Doctoral Student
in National Pedagogical Dragomanov University Senior Lecturer in the Department
of Social-Humanitarian Disciplines in Admiral Makarov
National University of Shipbuilding (Mykolayiv, Ukraine),
E-mail: hamisek@ukr.net
ORCID: <http://0000-0001-6810-6942>

TEMPORALITY IN CONDITIONS OF PEACE AND WAR: ON THE QUESTIONS OF CHANGE OF PERSONAL ORIENTATIONS IN SOCIAL TIME

Abstract

The article is devoted to the problem of change in the social time orientation of a person in a situation of war in comparison with his/her temporal orientations in a situation of peace. It is noted that this difference in temporal orientations can be a “trigger” for the development of a long existential crisis of personality. The purpose of the research is to determine the dependence of the existential crisis of a person on the processes of disorientation in social time during the war and to determine the possibility of overcoming such a crisis through antagonistic- adaptive – mechanisms to the situation of time uncertainty. The object of research is the construction of social time in various worldview paradigms, the subject of research is the construction of social time within the paradigm of everyday worldview of a person in a situation of peace and war. The research is based on the analysis of various types of worldview as specific models of temporal structuring and is based on fundamental philosophical theories of temporality in the construct of human consciousness – on the works of Augustine of Hippo, Isaac Newton, Henry Bergson. The works of Ukrainian psychologists Borys Tsukanov and Yaroslav Vasyliyev who proved that in the human consciousness there was a specific, individual countdown that structured all the processes of life and meanings was also used. The works of modern foreign scientists who studied the issues of temporal constructions in the consciousness of a person experiencing a situation of war were also used. Research methods are deductive, analytical, comparative ones, as well as references to the method of phenomenological reduction were also used. Results of the research. It is emphasized that in a situation of peace in the consciousness

of a person there is a transit between the temporal modes “past”, “present”, “future”, while in a situation of war, this transit may be interrupted. This temporal rupture can be accompanied by a kind of “stuck” of human consciousness, either in the past, or in the present, or in the future, which causes a deep existential crisis and loss of true subjectivity. The loss of subjectivity, in turn, is due to the inability to build long-term plans for the future and to reflect on the past, to determine the present in accordance with them. It is possible to repair the transit between periods of time if a person includes the narrative of war in his/her personal history and begins to provide his/her life as a creative project – to provide the creativity of living each new day.

Keywords: temporality, time, war, peace, past, present, future, existential crisis.

© The Author(s) 2022

This is an open access article under
the Creative Commons CC BY license

Received date 15.03.2022

Accepted date 01.04.2022

Published date 15.04.2022

How to cite: Гончарова О. О. Темпоральність в умовах миру та війни: до питання зміни орієнтацій особистості у соціальному часі. *Humanities studies: Collection of Scientific Papers* / Ed. V. Voronkova. Zaporozhzhia : Publishing house “Helvetica”, 2022. 11 (88). P. 26–36.

doi: <https://doi.org/10.26661/hst-2022-11-88-03>